

УДК 130.2 : 930

Ніна Баласанян

КАПЕЛАНСЬКЕ СЛУЖІННЯ – ВИХОВАННЯ ЛЮДИНИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті проаналізовано формування та вплив капеланського служіння на стан людини, котра опинилася в екстремальних умовах (на війні), що є для України актуальною проблемою у зв'язку з неоголошеною гібридною війною – агресією Росії проти України, яка триває досі. Під час зустрічі зі смертю, на кордоні між двома світами, що є для людини критичною ситуацією, у стані тривоги і страху відбувається переосмислення пройденого життєвого шляху. Коли душа стоїть перед порогом вічності, у свідомості людини відбувається переосмислення цінностей, знецінення життєвих подій. У результаті можливі реакції – спокій або паніка, що призводять до втрати самовладання. Функції тіла можуть вийти з-під контролю.

Простежено моральну та духовну підтримку капелана у процесі усвідомлення можливого наближення смерті, допомога в збереженні миру й гармонії всередині людини та балансу духу і тіла з метою запобігання втрати людської гідності. Військовий капелан, будучи водночас наставником і вчителем, передаючи з любов'ю через пастирську опіку накопичений духовний досвід, у результаті, виховує людину.

Наводено приклади істин Святого Письма, які покращують людські якості. Піклуючись про моральний і психологічний стан військовослужбовців, військовий капелан забезпечує в такий спосіб психологічний комфорт суспільства і прищеплює громадянам високі моральні цінності.

Ключові слова: капеланське служіння, виховання людини, життя та смерть, дух і тіло, Біблія та виховання.

Баласанян Н.

КАПЕЛАНСКОЕ СЛУЖЕНИЕ – ВОСПИТАНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Анализируется формирование и влияние капелланского служения на состояние человека, который оказался в экстремальных условиях (на войне), что для Украины сегодня является актуальной проблемой в связи с необъявленной гибридной войной – агрессией России против Украины, которая продолжается до сих пор. При встрече со смертью, на границе

между двумя мирами, что является для человека критической ситуацией, в состоянии тревоги и страха происходит переосмысление пройденного жизненного пути. Когда душа находится у порога вечности, в сознании человека происходит переоценка ценностей, пересмотр жизненных событий. В результате возможные реакции – спокойствие или паника, приводят к потере самообладания. Функции тела могут выйти из-под контроля.

Прослеживается нравственная и духовная поддержка капеллана в процессе осознания возможного приближения смерти, помощь в сохранении мира и гармонии внутри человека и баланса духа и тела с целью предотвращения потери человеческого достоинства. Военный капеллан, являясь одновременно наставником и учителем, передавая с любовью через пастырскую опеку накопленный духовный опыт, в результате, воспитывает человека.

Приводятся примеры истин Священного Писания, которые улучшают человеческие качества. Заботясь о моральном и психологическом состоянии военнослужащих, военный капеллан обеспечивает, таким образом, психологический комфорт общества и прививает гражданам высокие нравственные ценности.

Ключевые слова: капелланское служения, воспитание человека, жизнь и смерть, дух и тело, Библия и воспитания.

Balasanian N.

CHAPLAIN SERVICE – EDUCATION OF A PERSON UNDER EXTREME CONDITIONS

The work determines the relevance of the emergence of the spiritual mentor in connection with the revolution of Dignity, hybrid undeclared war between Russia and Ukraine, the catastrophic deterioration of the standard of living. Formation on a voluntary basis of the institute of military chaplaincy, is necessary for moral and spiritual support of the troops in the ATO zone (antiterrorist operation), and in fact, a war zone. The relevance and novelty of the topic in the current conditions of our country determines the need for further study.

The purpose of the article is to determine the place and the role of the chaplain service in the education of a person under extreme conditions. In the process of the theme presentation analysis and historical research methods have been used.

This paper analyses the human condition in an emergency situation, in the border between the two worlds. At a meeting with death which is a critical situation for a human, in a state of anxiety and fear rethinking of the traveled life's journey takes place. When the soul is at the threshold of eternity, there is a reassessment of values, the depreciation of life events in a person's mind.

As a result possible reactions are calmness or panic, which lead to the loss of self-control, body functions can get out of control.

The moral and spiritual support of the chaplain is evident in the process of awareness of the possible approach of death, and also their help to maintain peace and harmony within a person, and the balance of mind and body in order to prevent the loss of human dignity. Passing through the pastoral care of the accumulated spiritual experience as a mentor and a teacher, which, in turn, as a result, is the education of the person.

The paper gives examples of the truths of the Holy Scripture that improve human qualities. Taking care of the moral and psychological state of servicemen, military chaplain thus provides psychological comfort of society and instills high moral values in citizens.

Scientific novelty of the results of the study is to identify the link between the Chaplain service and education of a person and the importance of the Holy Scripture on this issue.

The research determines the significance of the place and role that took the Chaplain service for military personnel. Priestly ministry through the manifestation of love and care in a critical and difficult situation and the transfer of spiritual experience, especially the Bible, as a result brings up a person, and in a deeper sense, forgives sins, i.e. it makes a correction of fate.

Key words: *chaplain service, education of a person, life and death, body and soul, the Bible and education.*

Постановка проблеми. Події останніх років: Революція Гідності, неоголошена гібридна війна Росії для України, катастрофічне погіршення рівня життя і, у зв'язку з неспроможністю і безвідповідальністю народних обранців і чиновників, зростаюча катастрофічна безнадійність майбутнього – знову порушує проблему Людини і все, що з нею пов'язане. Ситуація ускладнюється з можливим зісковзуванням глобалізованого світу до чергової військової катастрофи.

Людина та суспільство постійно перебувають у критичній і стресовій ситуації. В таких умовах зростає потреба в появі духовного наставника. Особливо велике значення має наявність такого наставника в місцях, де немає можливості відвідувати церкву, зокрема, в місцях позбавлення волі, лікарні або в зоні військових дій тощо. Сьогодні Україна в новосформованій армії, яка захищає свою територію від агресії Росії, формує на добровільних засадах інститут капеланів. З огляду на той факт, що в так звану зону АТО (антитерористичної операції), а насправді зону війни, потрапляє не підготовлений професійно воїн, а проінструктовані і нашвидку навчені солдати, зокрема і керівний склад, також наспіх сформова-

ний. Крім того, дуже слабке забезпечення, що пов'язано з коротким терміном формування та положенням у країні, і то завдяки створеному руху волонтерів, які намагаються уникнути нинішню корупційну систему і безгосподарність керівного складу. Таким чином, людина, яка потрапила на війну, як захисник Вітчизни, виявляється невідповідною морально і психологічно, що пов'язано з терміном і якістю підготовки. Для тих, хто опинився в ситуації, де життя зустрічається зі смертю, постає духовного настоятеля – капелана – стає надзвичайно важливою.

Актуальність і новизна теми в сьогоденних умовах нашої країни визначає потребу подальшого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У книзі доктора богослов'я Фесалонікійського університету і почесного професора богословського факультету Афінського університету митрополита Миколая (Хаджініколау) «Людина на кордоні світів» – роздуми про сокровенний світ людини, про сенс болю і страждань, про знаходження істини і виходу за межі людських вимірів, одкровення й поява бачення (прозорливості), про зустрічі з Богом на кордоні природного та трансцендентального і насущні проблеми сучасної людини [1].

Описуючи події життя й осмислюючи творчу спадщину святиителя Луки, хірурга, педагога, вченого і філософа В. Ф. Войно-Ясенецького в книзі «Панагія і біла мантія. Святитель Лука – погляд в майбутнє», В. А. Глушченков пише про духовний світ людини, у якому може діяти або Дух істини та добра, або дух зла, брехні, гордості, залежно від спорідненості, про четвертий стан свідомості, унікальний феномен людської свідомості – повне відключення мозку при ясній свідомості, що є шляхом до гармонії, до гармонії психофізіологічної та духовному розвитку, про способи здобуття одкровення (бачення), про «море несвідомого та море усвідомленого» психіки людини і ноосферу і їх зв'язок, про іншу здатність пізнання, ніж пізнання п'ятьма органами чуттів, – пізнання, пов'язане з високою духовністю людини – здатність у яснобаченні, пророцтві, передбаченні, в шостому почутті [2].

У своєму філософсько-богословському дослідженні «Дух, душа і тіло» В. Ф. Войно-Ясенецький розкриває поняття духу, душі і тіла – трьох сфер, із яких, на думку автора, полягає природа людини. Особливу увагу В. Ф. Войно-Ясенецький приділяє трансцендентальним здібностям людського духу, серця, як центру духовного життя, яке може відчувати благодатний вплив Духа Божого. І далі

пише про здатність передбачення та стан людини перед смертю [3].

Метою статті є визначення місця і ролі капеланського служіння у вихованні людини в екстремальних умовах. Визначення можливих шляхів збереження миру й гармонії всередині людини та балансу духу і тіла, запобігши руйнування особистості і втрати контролю над функціями тіла. Показати зв'язок між капеланським служінням і вихованням людини, і значення Святого Письма для такого запитання.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення слова «капелан» ми читаємо в словнику іншомовних слів: «1) священник при каплиці чи домашній церкві; 2) помічник римсько-католицького парафіяльного священника; 3) священник, в арміях деяких держав» [4, с. 500]. У словнику іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання С. П. Бирик, Г. М. Сюта до пояснення слова «капелан» наведено так: «1. У католицькій і англіканській церквах – священник, що править службу в каплиці (капелі) для вузького кола віруючих... 2. Католицький військовий священник» [5, с. 272]. Уже про обов'язки військового священника ми дізнаємося у В. М. Шевченко: «Обов'язком (військового священника) є богослужіння серед військовослужбовців, відспівування загиблим і померлим, нагляд за духовним і політичним станом військових т. ін.» [6, с. 178]. У статті С. Л. Мозгового «Капелан» ми знаходимо глибше пояснення – поява і розвиток терміна «капелан», посадові обов'язки його і повноваження, і також безпосередньо про військових капеланів. «Військові капелани мають усі права і обов'язки настоятеля парафії і у своїй діяльності керуються законами й інструкціями, що розробляються спеціально для військового духовенства» [7, с. 486]. Для розкриття нашої теми з педагогічного погляду цікавий аналіз робіт С. Б. Савелової, В. Л. Абушенко «Виховання» [8] і Л. Т. Михайлов «Виховання» [9].

Офіційного інституту військового капеланства в Україні не існувало до початку конфлікту на сході країни. В українській духовній культурі у зв'язку з цією ситуацією на волонтерських засадах священнослужителі почали працювати серед військовослужбовців. В інтерв'ю інформаційній газеті «Рух – це життя» єпископ Всеволод Слов'янський, вікарій Донецької єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату повідомляє: «В селах Новотроїцьке, Гранітне, Кам'янка, Андріївка Волноваського району, на кордоні ДНР та України, діють військові капелани. Там є й місцеве населення в цих селах, мало, але є. Обладнані невеличкі каплички при частинах, одна ж капличка – стаціонарна при гарнізоні,

куди військові ходять помолитися, свічки запалити... Є каплички, зроблені з наметів, де проводяться служіння. Капелани живуть при частинах. Їх запрошують для опікування військовими частинами з усіх епархій України: Тернопільської, Вінницької, Хмельницької, Черкаської та ін. [10, с. 8].

Поява духовної підтримки у складний і критичний момент, коли життя і смерть перебувають поруч, дуже важливо, тому що те, що відбувається, може вийти за межі розуміння людини. Вихід за межі розміреного, звичного, іноді, у зв'язку з цим, бездумного проживання життя, тобто вихід із зони комфорту, приводить людину в стан тривоги і страху. Про страх ми читаємо в спостереженнях про життя і смерть під час свого пасторського служіння в книзі І. А. Розенштраух «У одра вмираючих»: «... звільніть мене від цього страху, який мене мучить» [11, с. 41]. Такий стан може мати два наслідки: перший – спокій, коли людина йде відносно в ногу з подіями, що з нею відбуваються, або усвідомлює, що вона нічого не в змозі змінити, від неї нічого не залежить, вона частина включеної системи; друге – це паніка, в разі, якщо ситуація зовсім несподівана і залишилися незавершені справи (борги), особливо, якщо людина починає відчувати час, що витікає (включений лічильник, який часто починає «цокати» в скроневій частині голови) та своє безсилля щодо часу, що вичерпується. В тому чи іншому варіанті, людина може бути не в змозі впоратися із самою собою, що призведе до можливих безконтрольних дій, також до роздвоєння особистості, що небезпечно для цілісності людини в цей момент і загрожує хворобливими (зокрема, психічним) наслідками [2, с. 148–149]. У такому положенні стає можливим подивитися на все, що відбувається, з боку, відстороненим поглядом. Опинившись у прикордонному стані між двома світами, у свідомості людини йде перегляд-ревізія пройденого життєвого шляху. Давно відомо, що перед смертю з вражаючою ясністю і неймовірною швидкістю може промайнути у свідомості вмираючого все його життя [3, с. 143]. Перебуваючи за межами людських вимірів, іде переоцінка цінностей, усе несуттєве і тимчасове відступає на задній план. Багато що із пережитого, що раніше, у звичайній життєвій ситуації, здавалося важливим, стає незначним, другорядним. У цьому випадку духовна користь того, що відбувається, буде набагато більша, ніж сила і біль випробування [1, с. 20–21].

Про факт перегляду пройденого і рідкісної можливості зміни ситуації з минулого говорив у своїх проповідях філософ і пропо-

відник митрополит Антоній Сурожский. У своїх міркуваннях у книзі «Життя, хвороба, смерть» він пише, що смерть, думка про неї, пам'ять про неї – як би єдине, що надає життю вищий сенс [12, с. 53]. Саме зустріч зі смертю – грубою, жорстокою, потворною, наприклад, як на війні, ставить людину віч-на-віч із вічними, абсолютними цінностями [12, с.77]. Тому вона виявляється в стані помінятися, стати досконалішим.

У такій ситуації, коли душа перебуває перед порогом вічності, людському «я», що готується до переходу кордону матеріального (опинившись «понад») у світ вічності, може відкритися істина – бачення.

Показовим прикладом можна вважати новелу відомого французького письменника та філософа Жан-Поля Сартра «Стіна», де детально показано поведінку людей, засуджених до смерті, і де головний герой безпосередньо зіткнувся з усвідомленням смерті «... вмирати протиприродно. З тієї хвилини, як я зрозумів, що мені доведеться померти, все навколо стало мені здаватися протиприродним ... » [13, с. 229]. Зіткнення зі смертю дозволяє головному герою краще зрозуміти життя. Страх перед близьким кінцем письменник змальовує спочатку через фізіологічні зміни і тільки потім психологічні. Життя втрачає сенс. Слід зазначити ще один момент, описаний автором, коли головний герой Пабло Іббіета, знаходячись під замком, правильно вказує місце, де сховався Рамон Гріс. Усвідомлення загального кінця позбавляє життя сенсу. Пабло начебто пожартував над своїми мучителями і відправив їх на цвинтар, де нібито переходив Рамон. Але це виявилось правдою. Солдати справді знаходять Гріса в зазначеному місці і вбивають його. Сартр привів саме той самий приклад, коли в критичній ситуації все мирське стає другорядним і непотрібним, відходить на задній план, очищається шлях бачення й істина відкривається сама. Тільки головний герой цей факт ще не усвідомив, свою нову якість не пізнав.

Перебувати в прикордонній ситуації означає перебувати в ситуації кризи, тобто перехідному стані, при якому реальні події стають неадекватними, у результаті чого виникають непередбачувані ситуації. Зустріч зі смертю знецінює події, що відбуваються в часі. Пережити такий стан украй складно, можливі суїциди, дезертирство... Своєчасно сказані з любов'ю і турботою слова напучують людину і зберігають мир і гармонію всередині. Тому священницьке піклування, сповідання, проповідь, напуття і помазання (єлеосвячення) примиряють людину з самим собою, дають розуміння по-

дій, що відбуваються, і духовно зміцнюють. Відчуття, що про тебе дбають і допомагають, дає внутрішню заспокоєність і впевненість. Збереження балансу духу та тіла, і розуміння співвідношення свого «я» щодо поточних подій.

Служіння військових капеланів одночасно є вихованням військовослужбовців, оскільки формування особистості – процес безперервний і триває все життя людини, незалежно від віку.

У статті «Виховання» С. Б. Савелова і В. Л. Абушенко дають таке визначення терміну виховання: «Виховання – участь дорослих у процесі розвитку, дорослішання і соціалізації дітей» [8, с. 186]. Далі продовжують: «Виховання в широкому сенсі слова – процес і результат розвитку людини, який не припиняється протягом всього його життя [8, с. 187]. З огляду на факт розвитку людини протягом всього її життя, інститут священників (капеланів), як духовно підготовлених людей і системою цінностей (Божественної любові до людини), просто незамінний, особливо в тривалий критичний час, як перебування в зоні рішення військових конфліктів. Функцію виховання, яка дана суспільством спеціально підготовленим професіоналам (педагогічному співтовариству), в реальності виконують (особливо в дорослому житті) духовно зрілі особистості, які присутні в тій чи іншій конфесії, будучи в ролі «Вчителя». Це ті особи, яких у православній традиції через певний час канонізують як святих. І прикладом для людини стає життя святих – життєпис і подвиги в миру (за життя). Так чи інакше, досягнуті духовні істини лягають в основу певних наукових знань, зокрема, педагогічних. Сформовані наукові знання суспільство свідомо застосовує в педагогічній діяльності. Про що і пише в статті «Виховання» Л. Т. Михайлов: «У більш широкому сенсі виховання розуміється як будь-який свідомо запланований інтелектуальний, естетичний і моральний вплив на індивіда або групу людей будь-якого віку» [9, с. 440–441]. Під час виконання священницьких обов'язків і постійного пастирського піклування військових капеланів, так чи інакше, відбувається інтелектуальний, естетичний і моральний вплив на групу віруючих, які перебувають у зоні конфліктів. Священнослужитель є наставником й прикладом духовної стійкості і напоумлення.

У число обов'язків військових капеланів входить також турбота про моральний і психологічний стан віруючих військовослужбовців. Також вони допомагають військовослужбовцям у розвитку їх особистих і колективних моральних якостей: братерства, мужнос-

ті, хоробрості, відповідальності, поміркованості, жертвовності, дисциплінованості, розсудливості тощо. Не менш важливим є формування серед військовослужбовців братерських стосунків на засадах принципів солідарності та гуманності.

Взагалі, мета капеланства (християнського), насамперед, приношення людині миру із Богом і ближнім. Він несе Слово Боже – Вічне, Живе, Дієве й воістину Боже. Таким чином, християнський священник займається духовним просвітництвом. Через слово Боже сіє любов між людьми: «12. Ось моя заповідь: щоб ви любили один одного так, як Я вас полюбив... 17. Заповідаю вам, щоб ви любили один одного» [14, Ів., 15:12, 17, с. 137–138]. Виправлення зіпсованих стосунків між людьми можливо також через любов. «44... Любіть ваших ворогів, [благословляйте тих, що проклинають вас, робіть добро тим, що ненавидять вас], і молитесь за тих, що [кривдять і] переслідують вас» [14, Матв., 5:44, с. 12]. У випадку з жінкою, схопленою в перелюбі, яку, згідно із законом Мойсея, повинні були побити камінням, Ісус сказав їм, нехай перший кине на неї камінь, хто з них без гріха. Ті, що звинувачували, засоромлені совістю, пішли. І тоді Ісус продовжив: «11. ...Іди й відтепер більше не гріши» [14, Ів., 8:11, с. 126]. Виправлення гріхів (гріх др.-грец. ἀμαρτία, ἀμαρτία, що означає «промах, похибка, провину) через воляння до совісті і заклик, щоб виправилися. І таких прикладів у Біблії дуже багато, особливо доступні і повчальні притчі про те, що все Євангеліє говорить нам про любов. І далі: «... а любов покриває безліч гріхів і перемагає все, без залишку» [15, с. 7]. Про те, що слід «повчати своїм велелюбним мовленням», говорить нам І. А. Розенштраух у книзі «У одра вмираючих» [11, с. 11]. Антоній Сурожский поглиблює значення любові в служінні: «... якщо любов'ю охопити людину, як пожежею, і він зміниться, і він розтане, і він стане людиною» [15, с. 52]. Таким чином, військові капелани, передаючи з любов'ю весь накопичений духовний досвід у Священному Писанні, в результаті виховують паству.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У зв'язку з ситуацією на сході України і неоголошеною гібридною війною в країні невідкладно став формуватися інститут військових капеланів на волонтерських засадах. Значення місця і ролі, яке зайняло капеланське служіння для військовослужбовців, дуже великі. З огляду на факт терміновості підготовки військ і відсутність такого раніше, в місця «гарячої точки» потрапляють не професіонали, а новобранці з короткостроковою підготовкою. І, як наслідок,

морально і психологічно недостатньо підготовлені. Потрапляючи в екстремальні умови, радикально та раптово змінену обстановку і пов'язані з цим особливо несприятливі або загрозливі фактори, ситуацію, прикордонну між двома світами, де життя зустрічається зі смертю, людина може втратити контроль над собою. Тривога і страх, що з'явилися, дають два проміжних стани, серед яких: спокій, у результаті прийняття ситуації й усвідомлення неможливості вплинути на неї, а також паніка, у результаті фактора «несподіванки» й неприйняття. В обох випадках, особливо у другому, можлива втрата людської гідності, безконтрольні дії, зокрема суїцид і дезертирство. У разі наближення смерті відбуваються процеси переосмислення пройденого життєвого шляху, переоцінки цінностей, знецінення життєвих подій. Опинившись у прикордонному стані між двома світами, можливі випадки відкриття бачення людини в результаті очищення від несуттєвого і другорядного мирського.

Саме духовно підготовлена особистість, яка розуміє специфіку положення, може підтримати людину морально та духовно, допомогти зберегти мир і гармонію всередині, а також баланс духу та тіла. Як духівник, який опікує паству, та наставник і одночасно вчитель, що передає накопичений духовний досвід, піклуючись про моральний і психологічний стан військовослужбовців, капелан забезпечує в такий спосіб психологічний комфорт суспільства і прищеплює громадянам високі моральні цінності. Результатом такої діяльності є виховання, яке визначає економічний і політичний розвиток держави.

Література:

1. Николай (Хаджиниколау), митрополит Месогейский и Лавреотийский. Человек на границе миров / Пер. с новогреч. Е. В. Коваль и Е. А. Коваль. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2015. – 144 с.

2. Глушченков В. А. Панагия и белая мантия. Святитель Лука – взгляд в будущее. – Изд. Свято-Покровского Голосеевского монастыря, 2009. – 192 с.

3. Лука (Войно-Ясенецкий) свт. Дух, душа и тело. 2-е издание. – Минск: Белорусская Православная Церковь, 2014. – 191 с.

4. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – Київ : Довіра, 2000. – 1018 с. (Б-ка Держ. службовця. Держ. мова і діловодство).

5. Биби́к С. П., Сюта́ Г. М. Словник іншомовних слів: глумачення, словотворення та слововживання / С. П. Биби́к, Г. М. Сюта; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Харків : Прапор, 2012. – 623 с.

6. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2004. – 560 с. – (Словники України).

7. Мозговой С. Л. Капеллан / С. Л. Мозговой // Религиоведение: энциклопедический словарь. – М. : Академический проект, 2006. – 1256 с.

8. Савелова С. Б., Абушенко В. Л. Воспитание. / Всемирная энциклопедия: Философия // Главн. научн. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Москва : Аст Минск : Харвест, Современный литератор., 2001. – 1312 с. – С. 186–189

9. Михайлов Л. Т. Воспитание / Новая философская энциклопедия: В 4 т. // Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд. – Москва : Мысль, 2000 – Т. 1 – 2000 – 724 с. – С. 440–442.

10. Баласанян Н. Донецьк. Владика Всеволод: «Наша сила не в кількості, а в правді!» Інтерв'ю з єпископом Всеволодом Слов'янським, вікарієм Донецької єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. / Інформаційна газета «Рух – це життя». – 2016. – № 3–4. – 16 с., С. 8

11. Розенштраух И. А. У одра умираючих / Пер. с нем. – СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 1998. – 108 с.

12. Митрополит Антоний Сурожский Жизнь, болезнь, смерть. – Изд.: Сибирская Благовонница, 2013. – 96 с.

13. Сартр Ж.-П. Стена. / Ж.-П. Сартр //Тошнота. Стена. Роман. Новеллы. – Харьков : Фолио. – 1999. – 400 с., С. 217–239.

14. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа: З 4-го повного перекладу Біблії / Пер. з давньогрецької о. Рафаїла Турконяка. – Київ: Українське Біблійне Товариство. – 2008. – 317 с.

15. Антоний Митрополит Сурожский Любовь всепобеждающая. Проповеди, произнесенные в России. – Православная библиотека «Золотой Корабль». – 2010. – 224 с.